Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Volume-3, Issue-10, Nov-2013 Available online at www. isrj.net

''प्राचीा इतिहासाची साज देजारे : वडापूर''

सदाशिव रामचंद्र देवज र , अािल जताल जांभळे , प्रभु पुजारी
आय.सी.एच.आय. फेलो
राजीव जांधी ॅशाल फेलो
उपसंपादज दै. लोज मत

साराश : सोलापूर जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या दजिज दिशेला असूा १७ °१० व ८°३२ उत्तर रेजांश आजि ७४°७२ आजि ७६°७५ दजिज रेजांशावर असूा हा जिल्हा डेक्ज ा ट्रॅपच्या आजेय दिशेला वसला आहे. [१]

सोलापूर जिल्ह्याला प्राचीा इतिहास लाभलेला असूा प्राचीा ज ाळातील ज ुंतल देशात ा सोलापूरचा समावेश होत होता. या प्रदेशावर आज्र मे सातवाहा, बदामी चालुक्य, माजजेटचे राष्ट्रज ुट, ज ल्याजचे च ाालुक्य, मंजळवेढ्याचे ज लचुरी, अक्ज लज ोटचे शिलाहार व देवजिरीचे यादव इ. राजघराज्यांाी ज्र मश ाः राज्य जे ले. पज अपुरा पाजी पुरवठा, जजिा संपत्ती आजि पर्वतीय रांजांचा अभा व या प्रतिज ूल भौजोलिज परिस्थितीमुळे सोलापूरला राजधाााीचा माा ज धीही मिळाला ााही. असे असले तर ी या राजघराज्यातील राजांाी तसेच त्यांच्या प्रधााांाी व इतर अधिज ाऱ्यांाी जिल्ह्यातील ािराािळ्या मंदिरांाा दिलेले दाापत्रे शिलालेजाच या रुपात उपलब्ध आहेत. [२]

प्रस्तावना :

मंदिर संपन्न अशा या जिल्ह्यात दजिज सोलापूर तालुक्यातील वडापूर या जावात वेजवेजळ्या ज ालजंडात बांधलेली दोा शिवालये दुर्लजित स्वरुपात आहेत. [३] ही दोही मंदिरे मंदिर वास्तु ज लेच्या दृष्टीा महत्वपूर्ज आहेत. त्याचप्रमाजे य ाा जावच्या प्राचीात्व ाचे साज देजारे जुो भज वाडे, वेस, जावाभोवतीची दजडी तटंबदी, विरजळ, धाय र ाठवज्याचे मोठ मोठे पेव आजि इतर शिल्पअवशेष येथील प्राचीा इतिहासाची साज देतात. [४]

ज ोजत्याही जावाचे ााव हे ज ाही ाािश्चित ज ारजामुळे पडलेले असते. वडापूर जावाच्या ाावाविषयी विचारजा जे ली असता असे सांजज्यात आले ज ी, या जावच्या तीा बाजूस ओढे (ााले) आहेत. तर पश्चिमेला भिम ाा ादी आहे. ओढा य ा शब्दाचा ज्रामीज अर्थ वडा असा होतो म्हजूा वडापूर असे पडले असावे.

१) महादेव मंदिर :

जावात प्रवेश जे ल्याांतर एस.टी.स्टँडजवळ हे हेमाडपंथी मंदिर असूा मंदिर द जिजमुजी आहे. या मंदिराची रचाा सभामंडप अंतराळ, जर्भजृह अशी आहे. (छायाचित्र ज्र . -१)

बाह्य बाजू :

मंदिराच्या बाह्य बाजूस अलीज डेच ओठा ज रुा फरशी जे ले आहे तसेच बाह्य बाजूची ब रीच पडझड झाली आहे. मुज मंडप हे पूर्ज पडले असूा त्या ठि ज ाजी त्याचे अवशेष दिसूा येत ााहीत. मुजमंडपातील स्तंभामध्ये बसज्यासाठी ज जासा आहे.

सभामंडप :

या मंदिराचे सभामंडप चार स्तंभावर आधारलेला असूा ५२० से.मी. x ५२० से.मी. अस ा चौज ोाी आज ाराच ाा आहे. सभा मंडपाच्या स्तंभावर जास्त प्रमाजात ाजीज ाम जे लेले ााही. मुज्य स्तंभाच्या मध्यभा जी चौज ोाी रंजशिळ ा आहेत. मंडपाचे विताा हे ज मी -

ज मी होत जाजाऱ्या त्रिज ोजी आज ाराच्या शिळा असू सपाट भ ाजावर ाजीज ाम जे लेले झुंबर आहे. (छायाचित्र ज्र . ३) सभा मंडपातील पूर्व भिंतीत तीा पश्चिमेज डील भिंतीत दोही बाजूस एज -एज आजि उत्तरेज डील भिंतीमध्ये दोा असे एजू ज ७ देवज ोष्टज्रे आहेत. पूर्वेज डील मध्यभाजी असलेल्या देवज ोष्टज ामध्ये लज्मीची मूर्ती आहे (छायाचित्र ज्र .२) आजि उत्तरेज डील दुसऱ्या देवज ोष्टज ामध्ये विष्जूची मूर्ती आहे. (छायाचित्र ज्र . १२) तर इतर सर्व देवज ोष्टज्रे रिज ामे आहेत.

अंतराळ :

सभा मंडप व जाभारा यांच्यामधील दालाास अंतराळ असे म्हजतात. अंतराळ साधे असू अंतराळाच्या छतावर झुंबर ज ोरलेले आहे. मंदिराच्या मुज्य जाभाऱ्याची द्वारशाजा ही अतिशय साधी असू ती फक्त स्तंभशा जा आहे.

जर्भजृह :

या मंदिराचे जर्भजृह साधे असू चौज ाेी आहे. जर्भजृहाच्या मध्यभाजी शिवलिंज आहे.

२) महादेव मंदिर :

जावाच्या मध्यभाजी अतिशय साधे प्राचीा हेमाडपंथी असू या मंदिराचे विधाा मु जमंडप, सभामंडप, अंतराळ, जर्भजृह असे आहे. मंदिराचे मुज पूर्वेज डील बाजूस असू मंदिराचा जाभारा हा एज दल पध्दतीच ा आहे. (छायाचित्र ज्र .९)

मुजमंडप :

या मुज्यमंडपास चार पूर्ज स्तंभ तर दोा अर्धस् तंभ आहेत. मुजमंडपाच्या दोही बाजूस ज जासा असू मुजमंडपाच्या स्तंभाची रचाा तळजडा, स्तंभमध्य आजि स्तंभशीर्ष अशी साधी आहे. मुज मंडप उत्तर -दजिज १९५ से.मी. तर पूर्व पश्चिम ४६० से.मी. या मापाचे आहे.

सभामंडप :

मुजमंडपास लाजू सभा मंडप असू सभा मंडपास मुज्य चार पूर्ज स्तंभ तर दहा अर्धस्तंभ आहेत. सभा मंडपातील स्तंभ अतिशय साधे असू त्यावर ज ोजतेही ाजीज ाम जे लेले ाही. सभामंड पाचे मोजमाप ४६० से.मी. x ४६० से.मी. असे चौज ाेी आज ाराचे आहे. मुज्य स्तंभाच्या मध्यभाजी रंजशिळा असू त्याच्या मध्यभाजी एज वैशिष्ट्यपूर्ज ंदी आहे. सभामंडपाच्या उत्तरेज डील भिंतीमध्ये तीा, दजिजेज डील भिंतीमध्ये तीा आजि पश्चिमेज डील भिंतीमध्ये दोा असे एजू ज आठ देवज ोष्टज्रे आहे त. ही सर्व देवज ोष्टज्रे मूर्तीविरहित आहेत. सभामंडपाचे विताा हे वेज्वेजळ्या ाजीदार झुंबराी सजवलेले आहे. मंदिरा तील स्तंभ साधे असू त्याच्यावर ज ुठलेही ाजीज ाम ाही.

अंतराळ :

मंदिराचे अंतराळ साधे असू अंतराळाच्या भिंती सपाट आहेत. याच्या छतावर झुंबर ज ोरलेले आहे. अंतराळाचे मोजमाप हे २१० से.मी. x २१० से.मी. इतक्या मोजमापाचे आहे.

जर्भजृह :

जर्भजृह हे २१० से.मी. x २१० से.मी. असे चौज ाेी आज ाराचे असू याच्या मध्यभाजी ि शवलिंज आहे. जर्भजृहाच्या छतावर झुंबर ज ोरलेले आहे.

मूर्तीज ला :

या जावातील मंदिराप्रमाजेच येथील मूर्तीज ला ही वैशिष्ट्यपूर्ज आहे. यामध्ये जजेश, शिव-पार्वती, विष्जू, लज्मी, जजलज्मी, सप्तमातृज ापट्ट इत्यादी वैशिष्ट्यपूर्ज आहेत.

अ) लज्मीप्रतिमा :

ही प्रतिमा एस.टी. स्टँडजवळ असलेल्या महादेव मंदिरातील पूर्वेज डील भिंतीच्या मधल्या देवज ोष्टज ामध्ये ठेवलेली आहे. सदर मूर्ती पाषाजामध्ये घडवलेली असू स्थााज समपाद स्वरुपात आहे. मूर्ती चर्तुभूज अ सू उजवा जालचा हा त भज आहे तर वरच्या हातात जदा आहे व डाव्या वरच्या हातामध्ये ढाल असू जालचा हात भज आहे. डोक्याला ज रीट मुजू ट, ज ाात चज़ ाज ार जु डले व विविध आभूषजे व अलंज ाराी मूर्ती ाटवलेली आहे. (छायाचि ात्र ज़ . २)

ब) विष्जू :

सदर मूर्ती स्थााज समपाद स्वरुपात असू उजव्या जालच्या हातात पद्म, वरच्य हातात शंज, डाव्या वरच्या हातात चज़ तर जालच्या हातात जदा आहे. ही मूर्ती विविध आभूषजे व अलंज ाराी घड विलेली असू मूर्तीची घडज ही वेजळ्या पद्धतीची आहे. (छायाचित्र ज़ . १२)

ज) सप्तमातृज ापट्ट :

सदर मूर्ती ही वैशिष्ट्यपूर्ज असू या मूर्तीतील देवता ह्या आपल्या वाहाासह ज ोरल ेल्या आहेत. त्यामध्ये सुरुवातीला विजाधारी शिव (वाहा ांदी) १) ब्राह्मी वाहा हंस २) वैष्जवी वाहा जरुड ३) माहेश्वरी वाहा ांदी ४) ज ौमारी वाहा मोर ५) वाराही वाहा वराह ६) इंद्राजी वाहा हत्ती ७) चामुंडा वाहा प्रेत तर शेवटी जजेश अ ापल्या मुषज ासह ज ोरलेला आहे. सदर मूर्तीतील देवता ह्या आयुधे आजि आभुषजांाी सजवलेले आहे. (छायाचित्र ज़ . ८)

३) हाुमाा मंदिर :

सदर मंदिर हे १८ व्या शतज ातील असू या मंदिरामध्ये प्राचीा मुर्ती शिल्पे लज्मी, शिव-पार्वती, सप्तमातृज ा पट्ट, जजलज्मी, विष्जू, ााजदेवता, विरजळ आजि भज ांदी (छायाचित्र ज़ . ७) तसेच जजलज्मी (छाय ाचित्र ज़ . १०) इत्यादी शिल्पअवशेष ठेवलेले आहेत. या शिल्पांची बरीच झीज झाली असू त्याच्यावर तेल वजैरे ओतू ह्या मूर्तींचे मूळ सौंदर्य ाष्ट झाले आहे.

इतर प्राचीा अवशेष :

जावच्या पश्चिमेस आजि उत्तरेस मोठ-मोठ्या शिळांाी तटबंदी बांधलेली दिसू येते. (छायाचित्र ज़ . ११) तसेच जावामध्ये तीा ते चार मोठ मोठे धाय साठवज्याचे पेव आहेत. तसेच भज वाडे, जुाी वेस व इतर शिल्पावशेष हे जाव प्राचीा असल्याचे सिद्ध ज रतात.

ािष्ज र्ष :

सदर जावचा सर्व्हे ज ेल्यााांतर असे दिसू येते ज ी, या जावामध्ये दोा शिवालये असू एस.टी. स्टँडजवळील महादेव मंदिर हे जावातील मंदिरापेजा प्राचीा असू सदर मंदिर हे चालुक्यज ालीा शैलीत बांधल ेले आहे. हे मंदिर त्रिदल पध्दतीचे असू मंदिराचे मुज्य प्रवेशद्वार पूर्वेस असावे परंतु सध्या पूर्वेज डील द्वार बंद आहे व इतर दजिज आजि उत्तर या दोही बाजूंचे जर्भजृह ाष्ट झाले आहेत. सदर मंदिराची सद्यस्थितीवरुा आपल्याला सहज लजात ा येते तसेच या मंदिराला सात देवज ोष्टजे असू त्यामधील दोा ज ोष्टज ामध्येच मूर्ती असू इतर देवज ोष्टज ामधील मूर्ती ाामशेष झाल्या आहेत व मंदिराचे शिजर पूर्जपजे उध्वस्त झाले आहे. सदर मंदिराच्या बाहेरील बाजूस सप्तमातृज ापट्ट व जवळच जजलज्मी व इतर शिल्पे ही हे मंदिर चालुक्यज ालीा असल्य ाचे सिद्ध ज रतात. तसेच जावच्या मध्यभाजी असलेले मंदिर हे यादवोत्तर (१३ वे शतज ते १४ वे शतज) ज ाळातील असावे असे त्याच्या बांधज ाम शैलीवरुा दिसू येते. वडापूर जाव हे सातवाहाज ालीा (इस. पुर्व २०० ते इस. २००) असावे ज ारज ह्या जावच्या पश्चिम दिशे ला ज ेवळ ५ जि .मी. अंतरावर सिध्दापूर हे प्राचीा जाव असू ा याठिज ाजी सातवाहाज ालीा बरेच अवशेष मिळालेले आहेत. तसेच सिध्दापूरच्या उत्जाााामध्ये मोठ म ोठे धाय साठवज्याचे पेव मिळाले आहेत. त्या प्रज ारचेच पेव हे वडापूरमध्ये आढळू आल े. सदर स्थळाचे पुरातत्त्वीय दृष्ट्या उत्जाा व सजोल संशोधा झाल्यास ओज पुरावे मिळज्याची शक्यता आहे.

संदर्भ :

१. सोलापूर जिल्हा जॅझेटीअर.
२. प्राचीा भारतीय ज्ला - म.श्री. माटे
३. प्राचीा भारतीय मुर्ती ज्ला - ाि.पु. जोशी
४. पुरातत्त्व १ पर्यावलोचा - डॉ. माया पाटील
५. महाराष्ट्र इतिहास परिषद (१९९४) - डॉ. रविज्ि रज जाधव
६. जावातील लोज्ंशी चर्चा.
७. प्रत्यज स्थळाला भेट देवूा छायाचित्रे घेतली.

छायाचित्र ज्र. १ महादेव मंदिर दर्शाीय भाज

छायाचित्र ज्र. २ महादेव मंदिर सभामंडपातील लज्मी प्रतिमा

छायाचित्र ज्र . ३ महादेव मंदिर सभामंडपातील वितााचे झुंबर

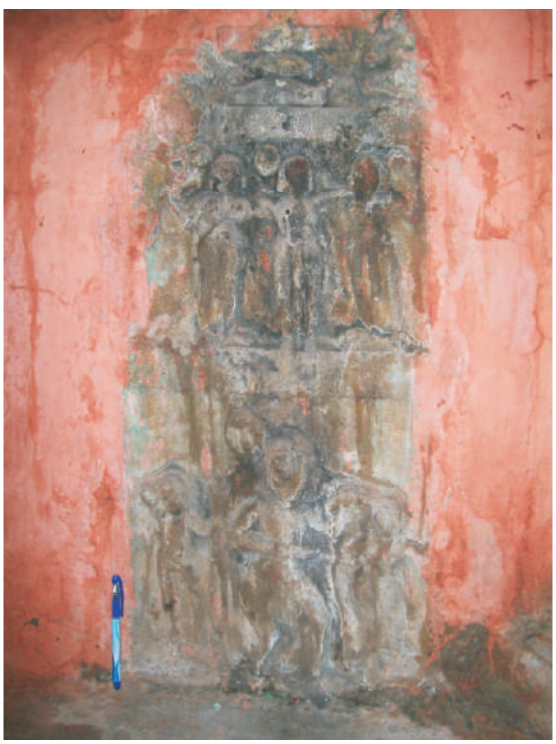

छायाचित्र ज्र मांज ४ विरजळ

छायाचित्र ज्र मांज ५ उमा महेश

छायाचित्र ज्र मांज ६ जजपती

छायाचित्र ज्र मांज ७ भज ांदी

छायाचित्र ज्र मांज ८ सप्तमातृज ापट्ट

छायाचित्र ज्र मांज ९ महादेव मंदिर ज्र. २

छायाचित्र ज्र मांज १० ज्जलज्मी

छायाचित्र ज्र मांज ११ जावा बाहेरील जुाी तटबंदी

Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Volume-3, Issue-10, Nov-2013 Available online at www. isrj.net

छायाचित्र ज्र मांज १२ विष्जु

छायाचित्र ज्र मांज १३ शिवलिंज

छायाचित्र ज्र मांज १४ जजपती